

Poznań, 25 listopada 2021 r.

dr hab. Grażyna Dehnel, prof. UEP
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Instytut Informatyki i Ekonomii Ilościowej
Katedra Statystyki
61-875 Poznań, al. Niepodległości 10

Recenzja rozprawy doktorskiej

“Selected financial implications of ethnic diversity: a global perspective”

mgr Saqiba Amin

napisanej pod kierunkiem naukowym prof. dr. hab. Krzysztofa Jajugi

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Podstawa formalna

Podstawę formalną przygotowania niniejszej recenzji stanowi uchwała Rady Naukowej Dyscypliny Ekonomia i Finanse Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu z września 2021 roku.

Tematyka pracy

Powierzona mi do oceny rozprawa doktorska dotyczy ważnego i aktualnego zagadnienia, jakim jest wpływ zróżnicowania etnicznego, religijnego kraju na jego sferę finansową. Podjęty w dysertacji temat wpisuje się w jedno z ważniejszych, a zarazem trudniejszych do odpowiedzi pytań stawianych przez ekonomistów: co sprawia, że różne kraje odnoszą większe, a inne mniejsze sukcesy gospodarcze. Próba odpowiedzi na nie udzielana jest zwykle na podstawie zmiennych o charakterze ekonomicznym, politycznym, prawnym czy geograficznym. W recenzowanej rozprawie przeanalizowano problem wpływu *zróżnicowania (diversity)* społecznego z uwzględnieniem rzadziej rozpatrywanego w badaniach wymiaru etnicznego i religijnego.

Szeroko rozumiane *zróżnicowanie* i jego implikacje stają się – jak słusznie zauważa Autor rozprawy – jednym z kluczowych wyzwań tak dla naukowców, jak i dla decydentów politycznych wszystkich dyscyplin. Prowadzenie zaś badania w tym obszarze nie należy do łatwych. *Zróżnicowanie* w wymiarze ekonomicznym może bowiem odgrywać skrajnie różną rolę. Z jednej strony przynosi nowe idee, zmienia sposób myślenia ludzi, ułatwia

podejmowanie decyzji oraz przekłada się na wzrost inwestycji zagranicznych i krajowych. Z drugiej strony może prowadzić do konfliktów etnicznych i kulturowych, co z kolei nie sprzyja gospodarczemu rozwojowi kraju. Stąd też, tym bardziej docenić należy podjęte przez Doktoranta wyzwanie zmierzenia się z tą tematyką.

Oceniając zatem wartość pracy z punktu widzenia podjętej problematyki badawczej stwierdzam, że wybór tematu rozprawy – przede wszystkim biorąc pod uwagę rozwój teorii ekonomii, jej praktycznych aplikacji - jest trafny i w pełni uzasadniony.

Cel pracy, hipotezy badawcze, struktura pracy

Autor w pierwszej części rozprawy po wprowadzeniu w jej tematykę, formuje sześć pytań/problemów badawczych, a następnie w odniesieniu do nich nakreśla ogólny cel badania. Cel sformułowany jest zwięźle, na wysokim poziomie ogólności. Zasadniczym celem pracy jest „to cover aspects to analyse financial implications of ethnic and religious diversity for better policy implementation” (s.12). Doprecyzowania sfery finansowej dokonano w dalszej części. Postrzegana ona jest tu w czterech wymiarach: rynku papierów wartościowych, handlu zagranicznego, włączenia finansowego oraz szarej strefy. Porównując cel badawczy z tytułem pracy zastanawia, dlaczego w tytule pracy pominięto wymiar religijny.

Zakreślone przez Doktoranta problemy badawcze (pytania) i cel badawczy stały się podstawą do postawienia czterech hipotez. W mojej ocenie zostały one sformułowane w sposób właściwy. W każdej z nich Autor kolejno odwołuje się do jednego z czterech wymiarów sfery finansowej, które ujęto w ramach celu badania, wskazanych również w sformułowanych wcześniej problemach badawczych.

Układ treści poszczególnych rozdziałów jest logicznie poprawny i wewnętrznie spójny. Strukturę pracy podporządkowano realizacji celu głównego, a co za tym idzie, również weryfikacji hipotez badawczych. Rozprawa doktorska napisana jest w języku angielskim i liczy 146 stron. Składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, wniosków końcowych, literatury, aneksu oraz spisu tabel, rysunków i listy użytych w treści skrótów. Praca ma charakter teoretyczno-empiryczny.

Pierwszy rozdział poświęcony jest opisowi specyfiki i charakterystyce pojęcia *diversity* (*zróżnicowanie/różnorodność*) – kluczowego pojęcia z punktu widzenia dysertacji. Autor dokonał tu między innymi syntetycznego przeglądu różnych obszarów sfer naszego życia, których bezpośrednio *zróżnicowanie* dotyczy. Powołując się na literaturę wskazał na

pochodzenie etniczne i religijne jako jedne z istotniejszych, występujących w prawie wszystkich regionach świata. Dalej, koncentrując się na sektorze finansów wskazuje na cztery konkretne jego wymiary, które zgodnie z postawionymi hipotezami badawczymi pozostają w relacji ze zróżnicowaniem etnicznym i religijnym. W kolejnych podrozdziałach (1.2.1-1.2.4) każda z tych relacji została przez Autora osadzona w realiach życia gospodarczego i poddana literaturowej analizie. Próbę przedstawienia empirycznych dowodów tego jaką rolę odgrywa zróżnicowanie etniczne i religijne w rozwoju finansowym, z uwzględnieniem rynku papierów wartościowych, handlu zagranicznego, włączenia finansowego oraz szarej strefy podjęto w rozdziałach 4-7.

W rozdziale drugim dokonano przeglądu literatury. Zawiera on oryginalne rozważania i dyskusje na temat pojęcia *diversity* i trudności związanych z jej pomiarem w odniesieniu do wszystkich czterech analizowanych w pracy wymiarów finansów. Treść tego rozdziału świadczy o dobrej znajomości Autora podłoża teoretycznego obszaru badawczego, a także o umiejętności krytycznej analizy zastanego stanu wiedzy w dziedzinie finansów oraz na temat zróżnicowania etnicznego i religijnego. Pozwala to Autorowi na identyfikację luki w zakresie analiz poświęconych tej problematyce i w konsekwencji podjęcia próby przynajmniej częściowej jej likwidacji.

Rozdział trzeci stanowi wstęp do części empirycznej pracy. Scharakteryzowano w nim, niestety bardzo ogólnie, wykorzystane w analizie dane. Badaniem objęto okres 1990-2015 – warto byłoby odnieść się do problemów związanych z analizą szeregów czasowych takich jak chociażby porównywalność danych. Wspomniano także jedynie, że zbiór danych dotyczący wszystkich krajów został podzielony na trzy główne kategorie, tj. kraje o wysokim, średnim i niskim dochodzie, ale nie wyjaśniono dlaczego, i w której części badania uwzględniono takie warstwowanie. Syntetycznie opisano metodykę badania. W badaniu odwołano się do podejść i metod znanych z literatury przedmiotu. Wśród nich znalazły się: podejście oparte na indeksach, modele regresji wykorzystywane w analizie danych panelowych z uwzględnieniem podejścia odpornego.

Ostatnie cztery rozdziały tworzą część empiryczną pracy. Wykorzystano w niej informacje o 187 krajach świata w postaci danych panelowych. W każdym z rozdziałów testowano jedną z postawionych na wstępie hipotez odwołujących się do relacji pomiędzy określonym wymiarem sektora finansowego oraz etnicznym i religijnym zróżnicowaniem. Wszystkie rozdziały empiryczne składają się z dwóch części i mają stałą strukturę. Pierwsza ich część

poświęcona jest teoretycznym podstawom konstrukcji modeli opisujących wpływ wartości indeksów etnicznego i religijnego zróżnicowania na zmienne finansowe. Ich treść świadczy o tym, że Doktorant posiada solidną i usystematyzowaną wiedzę z zakresu finansów, a ponadto dość swobodnie porusza się w problematyce związanej z szeroko pojętym zróżnicowaniem społecznym. W drugiej części każdego z czterech rozdziałów przedstawione są wyniki badania empirycznego, w którym zastosowanie znalazły modele ekonometryczne.

W pierwszej kolejności analizie poddano relację pomiędzy etnicznym i religijnym zróżnicowaniem, a rozwojem rynku papierów wartościowych. Odwołano się tu do czterech obszarów: kapitalizacja rynkowa (% PKB), wartość obrotu akcjami (% PKB), wartość obrotu akcjami (% kapitalizacji rynkowej), liczba notowanych spółek krajowych, indeks S&P. Zaproponowany model został dość wyczerpująco scharakteryzowany od strony zmiennych. Podjęto tu próbę odpowiedzi między innymi na pytanie, czy różnorodność etniczna i religijna stymuluje, czy degradowe rozwój giełdy, czy jest źródłem wahań na giełdzie. Z treści rozdziału 4.2 wynika, że pominięto tu warstwowanie krajów, z którym spotykamy się w kolejnych rozdziałach. Rodzi się pytanie dlaczego?, jakie jest tego wyjaśnienie. Dość skromnie potraktowano tu część poświęconą interpretacji wyników zamieszczonych w tabelach 3-7, z kolei na podkreślenie zasługuje część, w której wyniki przeprowadzonej analizy odniesiono do rezultatów badań przedstawionych w literaturze przedmiotu.

W kolejnych dwóch rozdziałach (5,6) przeanalizowano związek pomiędzy etnicznym i religijnym zróżnicowaniem, a odpowiednio rozwojem handlu zagranicznego i włączeniem finansowym (*financial inclusion*). Jeden i drugi obszar analizy z pewnością wart był zainteresowania jako, że w większości przeprowadzonych dotychczas tego rodzaju badań nie poświęcano im właściwej uwagi. Wpływ zróżnicowania rozpatrywany bowiem był najczęściej w odniesieniu do rozwoju gospodarczego lub inwestycji. Literatura na ten temat jest dość ograniczona. W przypadku handlu zagranicznego proponowano wykorzystanie modeli grawitacyjnych. W pracy zaś zaproponowano zastosowanie modelu z efektami ustalonymi (FE) uwzględniającego zmienne społeczno-ekonomiczne.

W ostatnim rozdziale Autor pochyła się nad problemem szarej strefy. Pomimo tego, że dostępna jest bogata literatura podejmująca tę tematykę, to jednak w większości są to rozważania teoretyczne. Zdecydowanie rzadziej prezentowane są wyniki badań empirycznych, gdyż jak wiadomo zarówno pomiar wielkości, jak i rozwoju szarej strefy jest dość trudnym

zadaniem. Stąd też podjęcie próby zbadania wpływu zróżnicowania etnicznego i religijnego na szarą strefę zasługuje na uwagę.

W modelu jako zmienną zależną przyjęto szacunek wielkości szarej strefy wśród zmiennych niezależnych uwzględniono Indeks Percepcji Korupcji. Cenną część rozdziału, podobnie jak w pozostałych rozdziałach empirycznych stanowi dyskusja, w której Autor wnioski z przeprowadzonej analizy odnosi do wyników badań przedstawionych w literaturze przedmiotu. W ostatniej części dysertacji w syntetyczny sposób przedstawiono wnioski z przeprowadzonej pracy badawczej. Autor odwołując się do sformułowanych we *Wstępie* hipotez przedstawia wyniki procesu weryfikacyjnego.

Rozprawa doktorska oparta jest na angielskojęzycznej literaturze obejmującej 283 pozycji. Są to zarówno książki i artykuły w czasopismach naukowych, jak i różnorodne opracowania i raporty.

Podsumowując można stwierdzić, że struktura całej pracy jest poprawna. Podział na rozdziały logiczny i odpowiadający próbie rozwiązania problemu badawczego.

Ocena merytoryczna pracy

Ogólna ocena rozprawy doktorskiej jest pozytywna. Rozprawa zawiera elementy świadczące o twórczym wkładzie Autora w rozwój dyscypliny *ekonomia*. Wysoko oceniam przygotowanie warsztatu naukowego Autora rozprawy. Posiada on solidną i usystematyzowaną wiedzę z zakresu finansów, a ponadto dobrze porusza się w problematyce związanej z szeroko pojętym zróżnicowaniem społecznym. Świadczy o tym między innymi sposób sformułowania hipotez badawczych, zaprojektowanie kolejnych etapów procesu ich weryfikacji, wskazanie ograniczeń prowadzonych analiz oraz skonfrontowanie otrzymanych wyników z aktualnym stanem wiedzy.

Zastosowany aparat metodyczny nie jest wyszukany, ale adekwatny do postawionego problemu badawczego.

Niedosyt pozostawia opis strony technicznej badania empirycznego oraz interpretacja otrzymanych na podstawie modeli ekonometrycznych wyników, włączając w to jakość oszacowań. Brakuje komentarza do zmiennej liczby obserwacji (pomijając zmiany wynikające z warstwowania krajów w zależności od wysokości dochodu). Dla danych panelowych zmiana w doborze krajów, czy okresu badania spowodowana np. brakiem danych może prowadzić do

obciążenia wyników. Ponadto warto byłoby dodać komentarz dotyczący zastosowania w badaniu podejścia odpornego.

Wśród dobrych stron rozprawy należy wskazać:

- wybór tematyki badawczej obejmującej wpływy społeczne na rynkach finansowych, która mimo swojej wagi rzadziej jest przedtem analiz ekonomicznych,
- dobrze postawiony i samodzielnie rozwiązany oryginalny problem badawczy, właściwe sformułowanie celu pracy oraz hipotez,
- bogate studia literaturowe (blisko 300 pozycji), wskazuje na to liczba powołań zawarta w treści rozdziałów,
- zaprezentowane rozważania, wnioski stanowią oryginalny wkład w rozwój dorobku dziedziny nauk ekonomicznych w dyscyplinie ekonomia, tak w znaczeniu teoretycznym, jak i praktycznym,
- do znaczących pod względem naukowym osiągnięć Autora należy zaliczyć przedstawienie wniosków z przeprowadzonego badania w kontekście wyników badań znanych z literatury przedmiotu.

Ocena strony formalnej pracy

Generalnie w mojej ocenie oznaczenia wewnątrz tablic są niewystarczające – brakuje objaśnień dla kolumn, niektórych symboli. Mimo, że w większości przypadków można się domyśleć ich znaczenia uważam, że wpisanie objaśnień znacznie ułatwiłoby studiowanie tekstu. Poza tym strona formalna pracy jest poprawna. W pracy zdarzają się jedynie błędy o charakterze redakcyjnym:

s. 23 – powołanie się na złe numery rozdziałów, jest „3 to 6” powinno być „4 to 7”

s. 59 – jest: „auocorrelationship and heterosedasticity”, powinno być: „autocorrelationship and heteroscedasticity”

s. 67 – zapis wszystkich równań modelu dla zmiennej „stock market development” wymaga poprawy i ujednoczenia z opisem symboli (chodzi o parametr a_i). Ta sama uwaga dotyczy równań modelu dla zmiennej „international trade” s.83, „financial inclusion index „ s. 97, „size & development of informal economy” s.114,

s. 70 – powołanie się na złe numery tablic, jest „2a-6a” powinno być „3-7”

s. 76 – w interpretacji wartości z tabeli 4 wkradł się błąd w zapisie wartości, jest „0,79” powinno być „0,079”

s. 84 - 93 - w rozdziale 5.2 w większości przypadków Autor odwołuje się do nieistniejących tablic. Prawdopodobnie tekst nie został uaktualniony po zmianach wprowadzonych w części tabelarycznej.

s.119 - w tekście pojawia się odwołanie do tablicy 15d, która pewnie była wcześniej uwzględniona w rozprawie, ale już jej nie ma.

Konkluzja końcowa

W świetle przedstawionej powyżej oceny rezultatów recenzowanej pracy stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr *Saqiba Amin* pt. „*Selected financial implications of ethnic diversity: a global perspective*” spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim określone w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym. Tym samym wnoszę o dopuszczenie Pana *Saqiba Amin* do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 25 listopada 2021 r.

Grzegorz Delm